

Het
Maatschappelijk
Leven onzer Vadersen
in de Zeventiende Eeuw
BEVANDEN DOOR
DR. G. D. J. SCHOTEL

Zevende Hoofdstuk.

Schaken en Dames.

De oorsprong ook van het schaken ligt geheel in het duister¹⁾. Sommigen beweren dat het een oostersche uitvinding is, en dat de Grieken het in de 4de eeuw, onder de regering van den grooten Cleeroles, van de Perzen afdvingen, die het aan de Indiers te danken hadden. Zij bevestigen hun gevoelen door het woord zelf. „Schaak,” zeggen ze, „komt van het Perzische „shak” (koning) of van het Arabische „schah, schach”, zoodat schaakspel eigenlijk koningspel beteekent, en de spreekwijze „schaak den koning” eigenlijk niet kan gezegd worden. Ook het woord „mat” is, volgens hen, oostersch en beteekent „doed”. „Schakmaat” wil dus zeggen: de koning is dood. Anderen willen dat „mat” vermoeld en „schaak” roof beteekent, vandaar „schaken, ontschaken, berooven”²⁾. Er zijn er ook die willen, dat de Duitschers den naam aan het spel hebben gegeven³⁾, zij zeggen dit „Schackspiel” even zoo veel als „Sackspiel”, d. i. „Mortspiel” is. Geleerden van vroegere tijd oordeelden dat de oorsprong van dit spel in Griekenland moet gezocht worden⁴⁾, en houden Chilo, een der zeven wijzen, of koning Pyrrhus, of Attalus, koning van Pergamene, of wel een krijgskeizer uit het leger van Xerxes voor den uitvinder of van. De meesten echter schrijven aan Palamedes de eer der uitvinding toe, en zelfs Sophocles bewaerde, dat door het gedurende het beleg van Troje het tijd-

verting en vermaak zijner krijgsknechten uitgedacht had. Volgens Euripides speelde hij met Proteusiles⁴⁾; ook speelden het Ajax met Achilles en de vrijers van Penelope aan het hof van Ulysses⁵⁾. Of echter de „pittora“ der Grieken ten tijde van Homerus wel ons tegenwoordig schaakspel is, wordt terecht door philologen betwijfeld⁶⁾.

Zeer uiteenlopende zijn ook de gevoelen der geleerden omtrent de overeenkomst tusschen den „Julus latruncularum“ of „latruncum“, het rooverspel der oude Romeinen en ons schaakspel⁷⁾. Sommigen beweerden, dat er volstrekt geen overeenkomst is tusschen deze, anderen dat beide spelen dezelfde zijn. Marcus Hieronymus Vida van Cremona wil in zijn gedicht „Schachias ludus“⁸⁾, dat een Italiaansche vrouw, Schachias, de uitvindster van het schaakspel zou zijn, en Damsterus leidt uit het Poëmatum ad Pleasens, door den een aan Ortelius, door den ander aan Lucanus toegeschreven, af, dat de „schachias ludus“ en de „Julus latruncularum“ op dezelfde wijze gespeeld werden, met uitzondering dat de Romeinen die stukken „imperatores“ noemden. Wij vergauegen ons met omtot de verschillende meeningen op te geven, het aan anderen overlatende dit vraagstuk op te lossen, zoo het al voor oplossing vatbaar is.

In Engeland was het schaakspel reeds vroeg bekend. Volgens sommige wetten moest de koning van Wales aan zijn hofd of hoflichter, wanneer hij met zijn armbt werd bekleed, een harp of schaakbord, en de koningin hem een gouden ring geven: ook mocht hij die harp of dat schaakbord nimmer wegchenken. Toen koning Arthur eens in zijn hof te Carlise met zijne heeren aan tafel zat, kwam er onverhoeds door het venster een zeer kostelijk schaakspelbord van elpenbeen met goud, zilver en edelgesteenten. Koninklape verdween het weder, en nu wakte de koning zijne ridders op, het achter na te rijden. Niemand had er trek in. Toen sprak de koning⁹⁾: „Ik zal het schaakbord halen, of ik mijne dood in de begeerte. Ik zal het halen, of de dood moet mij verhinderen mijne begeerte te volbrengen.“ — In de oude Engelsche riddersromans¹⁰⁾ en dichtwerken wordt, evenals in de Fransche, Duitsche en Nederlandsche, ontelbare verhalen van het schaakspel melding gemaakt als de geliefkoosde uitbeugeling der vorsten en edelen, en een „Treatise of the game of the chess“, door Caxton uit het Fransch overgezet¹¹⁾,

was het eerste boek dat in Engeland gedrukt werd. Het behaarde tot de dertien koninkrijken van Brittanje, die Merlyn met zich in het graf nam. „Het was de levensgeestspanting van den adel,

van dat zoren prohibitus, de hemel en troest in de oormantheid op de kastelen," en zóó was men er mede ingenomen, dat Petrus Dunsivus terecht spreekt van de „scachorum furias."

De schackspellen en spelen waren dat ook vóór de reformatie, soms van goed en zóer en met religieusethische inslag, gelijk wij reeds opmerken. De vertalen uit de oudste tijden rusten het in fantasische verhalen, en eens reedsge schrijvers gewogen van schone spelen, die zich over het lood bewogen. Zulk een tooverwoord komt b.v. in den roman van Lotzel voor. Maar lateromg maakte er een van goed en zóer, dat wel dubbelde mark waard was. De reedsge Egoistische koopingen en kampingen vermaakte sich met dit spel, doch Jacobus I verbood zyn zoon zich er mee aan ever te geven, dat hij zyne ewige bezigheden verzuemde. Groot minnengen toonde dese koning over het boek van Theobald Nöthen, „A game of chess 1321". Gelukkig de kerkvaders was het spelstepl alle gelofteerde uitpansing der ridders in hante rusten en op hante sijden. De „Hilfvan den Krijg" ziedt den Heiligen Ledenijk, als symbool zynen vriendschap, was hant en een schackbord van goud en hant karakteren koopjen, in goedgraaf Hant van Tramben heering het hi zyn „Hilf". Kort na den „Krijg" verscheen „de Schackspel, en Gedicht van H. (schackspel)" van Hilf van Ammerstede. Tante de ewige kampingen door Egoistische, Francke en Dalton condite en heeringsteplie manifestanten hantien werden, was dit spel geeststepl Gelingen verpanden sich door dit spel, zelfs was Lotzel gevoren sich er den geeststeplie met Melanchton mede te vermakel. Toen Karel V van Johan Frederik den Goudsteplie het goudsteplie het verpanden, terwijl hij met den hant van Luxemburg schackte, met de keur vord, in heering de heering te hebben aangeheert, het dit heering „an spel vord." Onder de latere Dutschere, die zich met het schackspel verpanden, behoorden Frederik de Goudte of prins Hilferik Frans van Hockenburg-Schwern, en als alle heering held wordt vermeld, dat de bewoners van het dorpje Ströbitz bij Halberstad sedert onbergsteplie tijden Ach door hen gver voor en hant bekwaamteplie in dit spel hebben aangeheerden.

Reeds in Engeland en Dutschland, was in Frankrijk in vroege tijden dit spel de geeststeplie uitpansing. Steeds op de ridderspansie uit de tijden van Karel den Grooten komt het heeringsteplie vord geeststeplie schackbord gver er in hantsteplie en heeringsteplie

trekking gemaakt van een riddet, die zijn makker met het bord doerde. Zoo kwam de Noortacht vorst Albertus, de eenige zoon van Okarus, aan het hof van Pepijn om ¹⁴). Toen koning Karel zijn hof te Mont-Louis hield, zaten Charloot en Ogiers zoon Hendewijn aan het schaakbord. Hendewijn zette zijne partij maat. Deze schoff hem voor bastaard, nam met beide handen het schaakbord op, en sloeg hem daarnaets op het hoofd, zoo dat de harrens door de zaal spatten en de ongelukkige dood ter neder stortte ¹⁵). Na Karel den Groote bleef het schaakspel dezelfde hoogen rang onder de tafelspelen bekleeden en het vermaak van het hof, der baronnen en edelen. In de 14de eeuw vertaalde Johan de Vignay, inouk van St. Jan van Jerusalem, op verzoek van Jan, hertog van Normandië en zoon van Philippus, koning van Frankrijk, een werk over het schaakspel uit het Latijn ¹⁶). Dezelfde schreef eens „Moralité du jeu des Echecs” en drong haar op aan Bertrand Aubery de Tarascon. Tot de Fransche koningen, wien het tot uitspanning diende, behoort Karel IX; een voor het aarbroken van den St. Bartholomeusnacht speelde hij het met den graaf Frans van Larochehoucauld. De geschiedenis noemt in lateren tijd Voltaire, Rousseau, Adams en Napoleon onder de hartstochtelijke beoefenaars van dit spel ¹⁷).

Senotier zegt, dat reeds in de 12de eeuw te Genua het schaken algemeen werd: ook in Italië was het geliefd. Volgens de kronieken speelde de Genues Migolo Lescaro met een hoveling van den keizer van Trebiende schak, en ontbond er bij die gelegenhed een hevige twist, die door Baudart en Verdier uitvoerig is beschreven ¹⁸). Tot de beroemde Italiaansche schaakspelers behoort Bol, bijgenaamd „il seracchiano”, een gevecht bij Philips II van Spanje, die, gelijk ook paus Urbanus VIII, hem met geschenken overlaedde. Door zwarewons gevangen genomen, stieken deze van hem dat hij, in plaats van narissen, hem eenige maanden les in het schaken zou geven. Philips speelde zelf, en Maria medt van Philips Willem van Oranje, dat hij zijn treurig verblijf aan het hof van Spanje door het schaakspel trachtte op te vroolijken. Waren werptakten en quarek, d. i. tiktak of verkeerterden, het haarsen, kegeles, klussen en quarten bij onze vadersen geacht, niet minder het schaken, dat zelfs een deel der opvoeding onzer edelen en ridders

afzonderlijk (N. 77) verspreid worden onder het volk van het land.

„Philosophie“ (N. 77) verspreid onder het volk van het land.

en de rijken, zij leerden het „philosophie“ de stelling op het
 aard verloop van spijde het „philosophie“ of de „school“. „Philosophie“

leest men in een handschrift¹⁴⁾, „maecte dat schaakspel in de stadt van Babylonen orde dat tafelbord na der forme des stads (te weten Babylonen), dat recht vierkant was, voeres.“ Zoals wij reeds zagen, komt het in den Walewein en andere oude ridderromans herhaaldelijk voor. In den Fergatul leest men:

Die oorden was van goudt cemen.
 Een oerborck hadde gemene
 Enn oorden saer hebben geen spelen

In de 14de eeuw ontmoeten wij Jan van Blosse dikwijls met zijne ridders aan het schaakbord. Hij schaakte bij voorkour na het middag- of avondmael. Spellen en bordes waren doorgaans zeer kostbaar; de laatste hing men met ringen aan des wand, en de eerste berge men in een „berse“. Op den inventaris van Viglius van Zuichem komt voor: „een oorden swetelen berse, daer inne sijn alle die stucken, daermode men speelt het spel van Morriffle of schaecte.“ In de 15de eeuw schaakte de hertog van Orlre te Gairs tegen „zijn jenscher van Guesen“, en daarna te Boren tegen Hennes. Ook onze Hollandische groesen, vooral uit het Bourgondische huis, speelden schaak, en van dien tijd zijn het „Boeck der Schaackspelen des Graven van Holherdt“, waarvan Bokhorn een uittreksel geeft, het „Boec van den tijdsverrij oelre heren en vrouwen als van den senecspel (ter Gonde 1479 en Delft 1483) van Jacobus de Cassois en „Tractaet van den senekspel“ (1500). Evenals „Het oertspeelde generalheert“ (Delft 1498) had men ook „Het senecspel generalheert“. Sommige oorden voerden een schaakbord in hun wapen, de heeren van Montfort reeds in den aanvang der 13de eeuw een van zilver en sabel. Evenals in vroegere eeuwen, vermaakten zich in de 16de en 17de eeuw vorsten en edelen met schaken. Van Viglius, Hooparus, Hassel en Willem I weten wij het. Hoofft meldt, dat deze laatste met den graaf van Egmond aan het schaakspel zat, toen een aasberlijk Spaansch hoveling hem vroeg: of zij tijd om te spelen hadden en niet meer dachten aan het verzoekschrift betreffende het Spaansche krijgsvolk, dat zij overgegeven hadden? Zij hielden die vraag voor leert, en speelden het spel bedaard uit. Wagenaar schrijft van prins Maurits, dat het schaakspel een zijner

meest geliefde uitspanningen was, waarmede hij zich, vooral gedurende het Bestand, dikwerf met zekeren Franschen kapitein de la Ouse vermaakte. Ook Frederik Hendrik en Willem III wipten karre uren van uitspanning aan dit spel, hetgeen wij ook van de grootste veldheeren van dezen en van vroegeren en latere tijd in hunne levensgeschiedeniszen vinden opgeteekend¹⁰⁾. In gewone herbergen en kroegten werd niet gespeeld, ook woedt er niet van gesproken in onze oude kluchtspelen, doch in het laatste der 17de en in den aanvang der 18de eeuw begon het onder den deffigen stand en in fuisseerlijke koffschouwen meer algemeen in gebruik te komen. D. F. Pers leidt zijne dichterlijke beschrijving in met in preea uitson te zettien, „hoe het schaakspel zeer aardigh bij des menschen leven wordt vergeleken“¹¹⁾. Welken vinct men gewag gemaakt van met voor ingelegde tafeltjes voor schaak-, dam-, toomelle en andere spelen, waarbij heesten of ivoren stukken behoorden. Uitgenomen Huetus en Huygens, zija wij geen dichters bekend, die dit spel tot onderwerp hunner tanglust hebben gekoozt. Een stekelicht van Huygens leidt daer:

Piet schiedde velden uit het schaacken
En seif: hij was het spelen sel;
Maer 't was de minste van twee mecken,
Hij was het spelen mee, en niet.

Freud is de beschrijving, die Huetuslijk in zijn „Kunstkamer“ van dit spel leest:

Wie verder stelig, stil, van woedicht opgetogen,
Gedrieff van ernstig gema, men 't verjwend spel verpoocht,
Die Polaxanden 't seff op 't Trevelsche stand bejacht,
Op 't heeste verhoersel, zija zwaer's en wilden tonde,
Ten onding, inder bloed, met koud- en goetlijk wonden
Lang heest der vifffersmacht dliker en ernstelg;
In 't eind verachtigt negtharde 't woedding vifffersrecht,
Die 't verhoersel zwaer's roept, vifffersde in den negen,
't Verpifffersel schack en mat een d'overmannen topen.

By schaakpartien waren, voerf te in gebruik te komen, die verschillende grootte en gestalte. In een Kapiteinricht der Cortegansche

Willekeur in een vierkant en rond hard afgevlind. De hoeken waren meest van tin, koper, zand, ysaac, glas, zelfs van zilver en goud; de stukken van hout, glas, zilver of zand, stree met edelgesteenten ingeslegt. Zelfs vermaakt, dat er in de laatste jaire bibliotheek van Frankrijk betwongen waren groote in Constantinopol bewaardigde stukken waren. In het aangehaalde handschrift komen een stukken

Tikka-speken.

voor, de koring, de koringin, het kastel (roc), de randsheer (mike), chevalier, de gok (kon, almiras) en de pion (pediras). In een handschrift op de bibliotheek te Londen van dezelfde tijd, wordt van niet minder dan vier-en-veertig stukken, die alle verschillende namen hebben, melding gemaakt, met bijvoeging, dat men dit spel op een-en-vijftig verschillende wijzen kon spelen, waarvan voorbeelden worden gegeven. In het Latijnsche gedicht van Vida komen de kastelen voor als olifanten met welbemarde torens op den rug.

Onder Filips van Bourgondië waren de torens „riddens, sittende op een goeden konst, en hebbende eenen bochten mantel ende een capreen in de rechte hant." Zij werden echter torens of rocs genoemd.

Even rijk als de literatuur van het schaak, zoo arm is die van het damspel. Eenige geleerden houden het voor hetzelfde als den „*Indus latromulorum*" der Romeinen, die het aan de Germanen zouden geleerd hebben, en daarbij eens dikwerf de woorden *dammis*, *dammum*, *dammare* hoorden bezigen door de spelers, zonden zij den naam *dama*, dien de Franschen later in *dams* vertaasterden, aan dit spel gegeven hebben. Anderen leiden den naam af „van de openingen toelaten of teestoppen door 't inschrijven der stukken." Bijzonderlijk wil dat het dam- oorspronkelijk uit het schaakspel ontstaan is. Het werd dan ook volgens hem vanouds op het schaakbord gespeeld met slechts twaalf schijven voor ieder speler. Eerst in de 17de eeuw is op het dambord het getal ruiten en schijven vermeerderd, en het spel daardoor kunstiger geworden. De Duitschers noemden het ook vroeger den „*Zwiltstein*".

Voor zoover ons bekend is, komt het woord „*dammen* of met *dammen* spelen (*jeux aux dames*)", „*dammen* of *damspeelen*" (de *dames a jouer*) en *dambord* (*dancier*) eerst in de 16de eeuw voor, en werd het vroeger „*sejfspel*" genoemd. Zoo wordt in een brief van hertog Albrecht van 1596 te Amsterdam „*quackborden, dobbelschoten*," en in een latere brief het „*craybecken*", doch niet het „*schaken, sejfspelen* en *quarten*" verhoeden. Ook het damspel was alleen bij hoogere klassen in gebruik. Op inventarissen van aadellijke huizen komen „*hoelen, yveren, met perlemoer ingelegde damborden*", en „*houten, bronzen en glazen schijven*" voor. Men had een Fransch en Poelsch damspel. Tot het eerste behoorden twaalf, tot het laatste twintig schijven. Had het schaakspel zijn Filidier, het damspel bezat zijn Ephraim van Embden, een beroemd Amsterdamsch damspeler, die in het laatst der 16de eeuw een „*Verhandling over dammen of damspeelen, dezelve grondregels en tweehonderd deszelfs posities en slagen*" in het licht gaf. Eerst in den aanvang der 18de eeuw tref men het damspel in de koffschuiven aan. Damberden werden, evenals het reeds meermalen genoemde tictax-spel, evenzeer in de hoovertberbergen als in deftige kofle-

huizen volgestreken. Het tijdstip, schoon in de 16de eeuw alge-
 venden en een dier geliefde spelen van Lodowijk XVI, volde men
 er in die eeuw nog niet, wel traktabels of soogezamende bouwen
 bijzaken. Deze bestonden uit met laken bekleeide tafels, waarop men
 met irenen halven spinnen, die met de punt van een langen stok
 of krik door een ijzeren paar¹ getrokken werden.

Men zag zich een gezelschap verbeelden van de noden onzer
 vadersen vormen, heten men wende dat de 16de eeuw hongerige disge-
 lijke collegie en kaffeehuizen bezat en er iron in deet dichten
 met vintende-tenen, spinnen en witten. Eekelen magen zelfs
 hebben gezien en er een drinkcollegie in haren gesticht in
 de 16de eeuw was het, vooral in den burgerstand, niet getrouwe (ik
 kenmal of tweemaal per week „was het collegie of kaffeehuis,” en
 dan gingen zij er den Hecoreus of de Pustelingen (met Witten zij
 ook wel wittjannen, dan wittjoden) zij met halven en vermakten
 zich, vooral den henners, het vintje, die een gezonde lichaams-
 beweging verschaffen, geijde het maats, Hecoreus, kognie en
 witten.

Wie 't liefzaam, van de roef en 't wecken afgaat,
 Waar men schijnt hel en vlieg en systeren te gaat

